

УДК 811.161.2'373.421

Голікова Н. С.

ПРАГМАТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ У СТРУКТУРІ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ СИНОНІМІВ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ЗЛО»)

У статті досліджується прагматичний потенціал синонімів у мові роману П. Загребельного «Зло», визначаються комунікативно-прагматичні смисли в їх структурі, описуються функціонально-класифікаційні особливості синонімів-стилістем в авторському контексті.

Ключові слова: синонім, стилістема, прагматика, прагматичний компонент, прагматичний смисл.

Голікова Н. С. Прагматический компонент в структуре контекстуальных синонимов (на материале романа П. Загребельного «Зло»). – Статья.

В статье исследуется прагматический потенциал синонимов в языке романа П. Загребельного «Зло», определяются коммуникативно-прагматические смыслы в их структуре, описываются функционально-классификационные особенности синонимов-стилистем в авторском контексте.

Ключевые слова: синоним, стилестема, прагматика, прагматический компонент, прагматический смысл.

Holikova N. S. The pragmatic component in the structure of contextual synonyms (in the novel “Evil” by P. Zagrebel’nyy). – Article.

The article deals with the pragmatic potential of synonyms in the novel “Evil” by P. Zagrebel’nyy; the communicative and pragmatic meanings in their structure are discovered, the functional specifics of synonyms-stylestem in the author’s context are described.

Key words: synonym, stylestem, pragmatics, pragmatic component, pragmatic meaning.

Синонімія – одне з найпоширеніших і найбагатших своїми ресурсами явищ сучасної української мови, яке охоплює всі її семантичні підсистеми – від морфологічної до синтаксичної. Найчіткіше простежуються параметри синонімії на лексико-семантичному рівні, оскільки саме лексеми, маючи почасти подібну (або однакову) внутрішню форму, здатні активно взаємно замінюватися, відображаючи в такий спосіб органічний і тісний зв’язок фактів навколишнього світу.

Мовознавча наука, протягом кількох століть досліджуючи синонімію на теренах лексикології, зробила й закріпила термінологічно-поняттєву базу, яка слугувала підґрунтям для всебічної характеристики й класифікації синонімів у межах розгалуженої лінгвальної будови. Вивчення синонімії стало дійсно науковим протягом ХХ ст., коли в лоні структуралізму викристалізувався системно-структурний підхід до мови як складної ієрархії, а в межах лексичної семантики закріпилася низка об’єктивних методів характеристики словникового складу мови, зокрема метод компонентного аналізу, завдяки якому в структурі лексичних значень багатьох синонімів було виділено спільні семи, що уможливають їх функціональну подібність і заміність.

Дослідженню лінгвальної синонімії присвятили свої праці відомі українські мовознавці Л. Булаховський, В. Ващенко, М. Жовтобрюх, М. Кочерган, Л. Лисиченко, В. Русанівський, О. Тараненко та інші. Неможна обійти увагою також значущий внесок у розроблення проблемного поля синонімії для російської мови такими лінгвістами, як Ю. Апресян, В. Гак, А. Євгенєва, М. Нікітін, Л. Новиков, Г. Уфімцева, А. Шапіро, Д. Шмельов та інші. До надбання цих учених ми звертаємося повсякчас, класифікуючи синоніми, вивчаючи семну структуру їхніх значень, устанавлюючи різ-

ний ступінь семантичної близькості таких лексем, що пояснюється асиметричністю знака й значення, аналізуючи семантично близькі слова в контексті тощо. Однак поступ вітчизняної та світової лінгвістики на початку ХХІ ст. вимагає виявлення та детальнішого опису максимально найширшої аспектології синонімічних відношень, реалізованих відповідними одиницями не лише в мові (статика), а й під час спілкування її носіїв (динаміка), оскільки саме в процесі комунікації помітними стають постаті мовців, які творять і сприймають інформацію про реалії дійсності.

Мета статті полягає в описі комунікативно-прагматичного потенціалу контекстуальних синонімів, надзвичайно влучно й логічно використаних П. Загребельним у романі «Зло» («День для прийдешнього»).

Вибір проблеми зумовлений, по-перше, тим, що контекстуальна синонімія ще не була предметом спеціального вивчення в галузі лінгвопрагматики – одного з пріоритетних напрямів сучасного мовознавства, який набагато глибше, ніж семантика, розкриває оцінну природу складників мовної системи; по-друге, це питання є важливим для лінгвістики, яка досі потребує цілісного дослідження всіх граней ідіостилю геніального письменника, який для кожного твору обирав опорні мовні знаки, що своєю формою та змістом найбільш точно втілюють основні ідеї, задуми автора. Контекстуальні синоніми в романі П. Загребельного «Зло» є переважно стилістично маркованими, вони привертають увагу читача насамперед високим ступенем okazionalnosti (незвичним використанням у тексті), тому зазвичай викликають в адресатів низку емоційно-оцінних асоціацій.

Традиційний підхід до виділення синонімічних угруповань як упорядкованої сукупності лексем зі

структурно однаковими чи близькими значеннями останнім часом у лінгвістиці зазнає справедливого перегляду. Поштовхом для цього слугували праці представників семіотики та структуралізму середини ХХ ст. (Ч. Морріс, І. Мельчук), у яких до соссюрівської концепції мовного знака, що є двосторонньою одиницею, було додано ще два його параметри: синтаксис (відношення знаків один до одного) і прагматику (відношення знаків до їх інтерпретаторів – мовців). Згодом усе частіше про мовні знаки, зокрема синоніми, лінгвісти почали говорити як про одиниці динамічні, які закріплюють близькі поняття, викликаючи у свідомості мовців відповідні оцінки. На думку М. Нікітіна, синонімія – це не лише словникова реальність мови, а ще більшою мірою комунікативно-прагматична мовленнєва дія [5, 95].

Сучасне мовознавство, орієнтуючись на антропоцентризм як пріоритетний напрям вивчення лінгвальних одиниць, вочевидь, розширює аспектологію синонімів. Ці лексеми аналізуються з позицій соціальної, комунікативної, когнітивної та інших видів лінгвістики. Синонімія залишається актуальною проблемою для лінгвістичної прагматики, яка, досліджуючи використання й функціонування мовних знаків у процесі комунікації у зв'язку з інтерактивністю (взаємодією) учасників цього процесу (мовця (адресанта) та адресата), поєднує увагу до мовних засобів із їх проектуванням на особистісні чинники спілкування та складники комунікативної ситуації [6, 610]. У такий спосіб на сьогодні не зовсім сформована, проте надзвичайно перспективна маргінальна галузь лінгвопрагматика, спираючись на теорію традиційних та інноваційних мовознавчих наук, розробляє власні основи аналізу різних чинників (соціокультурних, ситуативно-поведінкових, статусних тощо) комунікативної взаємодії суб'єктів та їхнього ставлення до мовно-знакових засобів, які використовуються учасниками спілкування в процесі обміну мовленнєвими актами – одиницями нормативної соціомовної поведінки в межах прагматичної ситуації [2, 286].

Численні інтеракції автора художнього твору з його читачами є опосередкованими. Однак, незважаючи на відсутність безпосереднього контакту між потенційними учасниками спілкування, комунікативний вплив адресанта на численних адресатів є очевидно позитивним, якщо автор-письменник бездоганно володіє мовою як системою, уміє індивідуалізувати кожну лінгвальну одиницю у своєму тексті, викликаючи до неї відповідні ставлення й оцінки реципієнтів. Лінгвістична прагматика, як і комунікативна лінгвістика, частиною якої вважають її більшість дослідників, розглядає синоніми як один із найважливіших засобів успішної, ефективної комунікації суб'єктів, відображеної в художньо-літературному мікроконтексті, у лексичній стилістиці

якого тотожні або близькі за значенням лексеми є найпотужнішою категорією, яку широко репрезентують саме контекстуальні синоніми. Л. Мацько вважає, що в літературному творі «те, що синоніми обов'язково чимось різняться між собою, мають різний змістовий обсяг, додаткові значеннєві відтінки, можуть відрізнятися якістю й мірою емоційно-вольової експресії та колориту, книжним чи розмовним походженням, робить їх настільки виразними, що вони сприймаються швидше як стилістеми, ніж номінативні лексеми» [4, 37]. Наприклад, у реченні «*Авторитет уже не той, уже він наддуплений, наддзюбнутий*» (9, 136) виділені дісприкметникові синоніми утворені від дієслів, які як одиниці загальної лексико-семантичної системи не зовсім подібні за значенням. У «Словнику української мови» подано значення цих слів: *наддулювати (наддулювати)* – «очищати, оббирати якусь частину чого-небудь від шкаралупи, лушпиння, кори тощо» (8, 72); *наддзюбувати (наддзюбати)* – «дзюбаючи, відривати шматочки чого-небудь в одному або кількох місцях» (8, 65). Лише в мікроконтексті предикативні слова *наддуплений, наддзюбнутий* завдяки однаковому префіксу *над-* у їхній структурі, що означає неповноту виконання дії, вживаючись у переносних значеннях, набувають спільної семи «зниження ступеня влади чи впливу» у зв'язку з лексемою *авторитет* (влада, вплив).

Видатний український белетрист П. Загребельний, творчий доробок якого слугує джерельною базою для розв'язання намічених нами проблем у дослідженні, є саме тим письменником, який завжди досягав творчого олімпу завдяки слову. У літературній спадщині митця загалом високим семантико-прагматичним потенціалом наділені контекстуальні синоніми, адже, на думку М. Слабошпицького, П. Загребельний «постійно зорієнтований і взорований на прозу «багатослівну», яка шукає й шукає півтонів для вираження нюансів, прискіпливо переглядає все синонімічне багатство української мови» [7, 97]. Органічно вписано пером письменника численні синоніми також у текстову палітру роману «Зло» («День для прийдешнього»).

Як і будь-який літературний твір, роман «Зло» пронизаний багатьма синонімічними рядами, навіть структурно складнішими угрупованнями семантично споріднених слів. Наприклад, відтінки власне мовленнєвої діяльності своїх героїв автор передає за допомогою багатьох лексико-граматичних варіантів відповідних дієслів: *говорити, промовляти, вимовляти, казати, гукати, обзиватися, питати, відповідати, повторювати, шепотіти, підсумовувати, кликати, заявляти, спонукати, вигукувати, верещати, бовкнути, нагадувати, випалити, додавати, кидати, почати, прохрипіти, мимрити, констатувати* тощо. Однак не всі з них набувають статусу контекстуаль-

них одиниць – стилістем. На думку представників сучасної лінгвостилістики, зокрема Л. Мацько, О. Мацько, О. Сидоренко, більшість стилістем реалізуються лише в контексті, тобто в частині тексту, що являє собою лінійне синтагматичне оточення, яке потрібне (чи достатнє) для реалізації потенцій значення слова, або таке, що здатне породжувати певні зміни в значенні [4, 441]. У романі «Зло» П. Загребельного синоніми-стилістемі відзначаються високою продуктивністю в межах мікроконтексту, найчастіше в одному реченні. Наприклад: «*кінні повози скотилися в траву нечутно, безшелесно, м'яко, як уві сні...*» (9, 131); «*щоб потім гігантським скоком допасти до своєї жертви і з жахливим муркотом терзати її, шматувати, нищити*» (9, 130); «*Вона мовчить, пригноблена гуком, гамором, скреготом міста*» (9, 190) тощо.

Лексикологи відзначають, що в художній літературі синоніми дуже часто вживаються поруч, ніби доповнюючи один одного, уточнюючи, підсилюючи, нагнітаючи ступінь виявлення ознаки, властивості чи характер дії [3, 71–72]. При цьому вони стають релевантними не лише для контексту, а й для всього тексту художньо-літературного твору, виконуючи роль одного з маркерів ідіостилістичності письменника. Без сумніву, з-поміж усього розмаїття мовностилістичних засобів, використаних П. Загребельним у романі «Зло», нанизання синонімів в одному мікроконтексті завжди привертає увагу читачів, викликаючи в їхній свідомості потребу осмислити зміст кожного із синонімів, виявити внутрішньолінійні зв'язки між ними, визначити цілісну функцію синонімічного ланцюжка, оцінити його, спираючись на власні асоціації та емоції.

Реалізація в романі синонімічних ланцюжків, які ми можемо кваліфікувати не просто як стилістемі, а розглядаємо їх як ідіостилістемі (один з авторських стилістичних засобів), вражає строкастістю їхніх змістів і форм, комунікативно-прагматичних смислів і функцій. Усі виявлені в художньому творі стилістичні фігури виконують роль носіїв контекстуально вторинного та прагматично-оцінного значення, які читач має розкрити з подачі письменника по-своєму. Таке нашарування індивідуально-оцінних відтінків, які виникають у свідомості адресата-читача в процесі сприйняття ним аналізованих ідіостилістем, на лексичне значення синонімів ланцюжка розглядаємо як прагматичний компонент у загальному значенні контекстуальних синонімів, що, на нашу думку, у художній літературі має дві обов'язкові осі – семантичну та прагматичну, оскільки семантика вивчає значення, виражені в кожній мові конвенційно, тобто за допомогою немотивованих мовних знаків, а прагматика – це неконвенційні «природжені» до мовних знаків у комунікації [1, 29].

Спираючись на думку вчених про те, що, розрізняючись, семантичні та прагматичні правила породження висловлення діють одночасно, проведемо відповідне маркування синонімів-стилістем у мікротекстах (реченнях) роману П. Загребельного «Зло». Для цього нам потрібно за допомогою компонентного аналізу виявити спільну сему (або семи) у структурі лексичних значень контекстуальних синонімів, що уможлиблює поєднання лексем в одній стилістичній фігурі. Виконуючи комунікативну роль адресата, спробуємо виявити власне прагматичні компоненти в стилістичному (загальному) значенні синонімів, що запрограмовані письменником, який виконує роль адресанта в опосередкованому процесі спілкування.

Для того щоб визначити прагматичні смисли (індивідуальні асоціації й оцінки), які виникають у зв'язку зі значеннями синонімів, наприклад, у реченні «*Ще думай, ще, думай активно, посилено, цілеспрямовано, енергійно*» (9, 167), зауважимо, що лексеми активно, посилено, енергійно в лінгвальній системі кваліфікуються як ідеографічні синоніми, об'єднані інтегральною семою «динамічна процесуальна ознака», що в контексті набувається також значенням лексеми цілеспрямовано, стає для неї семантично релевантною. Нанизання майже однотипних слів в одному реченні спричиняє появу нових смислових відтінків, причому саме вони інтегрують контекстуальні синоніми в цілісну стилістичну фігуру. Читач сприймає низку дуже близьких за своєю семантикою синонімів в одному мікроконтексті, виводячи на перший план прагматичні компоненти «швидкість дії», «високий ступінь її динамічності», «актуальність дії», які підтримуються, крім того, повторюваними в реченні словами ще, думай. При цьому адресат мимоволі пришвидшує темп читання та підсилює його інтонаційно у висловлюванні.

У реченні «*Коли думав, завжди виходило складніше, гнучкіше, дотепніше, ліпше*» (9, 340) виділені лексеми розглядаємо як контекстуально-цілісну стилістемі, оскільки зазвичай семантично не споріднені слова в лінійному зв'язку набули тут спільної семи «високий ступінь ознаки», репрезентованої в їхніх лексичних значеннях суфіксом *-іш-*, який загалом підсилює семантику позитиву, закладену в коренях цих слів. Мисленнєво-зорове сприйняття висловлення викликає появу відповідних індивідуально-оцінних асоціацій, які підсилюються подальшими реченнями мікроконтексту: «*Як тільки починав говорити, крім вставних слів і різних «е-гм», ніколи нічого не міг вимовити. Диво!*» (9, 340). Читач домислює авторський підтекст приблизно так: герой (Дементій Хомич) хвилюється, привселюдно він краще думає, ніж висловлюється, усвідомлення цього факту його дивує і, можливо, засмучує (дратує, бентежить) тощо.

Зрозуміло, що таку схему породжуваних прагматичних смислів у свідомості адресатів-читачів може бути доповнено й уточнено.

Використання синонімічних ланцюжків у багатьох мікроконтекстах роману «Зло» розглядаємо в якості дієвого авторського прийому втілення власного ставлення до кого-небудь або чого-небудь, глибоких переживань і не завжди позитивних емоцій письменника. Так, у мікроконтексті *«І сержанти з автоматами обабіч колони, тільки десь попереду один-єдиний офіцер, справжній офіцер, «кадровик», як гордо величали себе всі ті, хто уцілів і не потрапив ні в полон, ні на окуповану територію, ні в штрафний батальйон, ні під слідство, ні під пильне око СМЕР-Ша»* (9, 143) не лише лексично, а й категорійно різнотипні виділені одиниці, на нашу думку, потрібно розглядати як контекстуальні синоніми, які є насамперед експресивно маркованими, випромінюють потужну енергію почасти негативного ставлення в повоєнні роки до полонених під час Великої Вітчизняної війни офіцерів. Саме прагматичні смисли, які з огляду на пресупозиції адресатів можуть суттєво відрізнятись (адже читачі, сприймаючи контекст, спираються на власний досвід і свої знання про описані події), об'єднують контекстуальні синоніми в один ряд. Прагма-

тичними компонентами їхніх значень вважаємо такі смислові відтінки: «гордовитість», «зверхність», презирливе ставлення до полонених тощо.

Уважне прочитання всього роману П. Загребельного «Зло», вдумливе осмислення змісту численних синонімічних ланцюжків у межах мікроконтекстів переконує в тому, що аналізовані стилістичні фігури можуть бути представленими найрізноманітнішими семантичними одиницями, однак вони (усі без винятку) насправді функціонально подібні та вживаються письменником із метою уточнення, підсилення, нагнітання прагматичних смислів, що виникають у свідомості читачів під впливом авторських ідей та задумів (інтенцій), проте в результаті індивідуальної мисленнєвої роботи адресатів вони не можуть бути зовсім однаковими.

Отже, проблему виділення прагматичних компонентів у структурі загального значення контекстуальних синонімів, апробовану нами на основі роману П. Загребельного «Зло», можна вважати лише частково розв'язаною, оскільки це актуальне питання сучасної лінгвопрагматики потребує детальних коментарів значно більшої кількості стилістем у творчій спадщині письменника, що дозволить виявити нові прагматичні смисли в їхніх значеннях та розширити їх функціональний список.

Література

1. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної прагматики / Ф.С. Бацевич. – К. : Академія, 2011. – 304 с.
2. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф.С. Бацевич. – Львів : Паїс, 2010. – 336 с.
3. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова / Л.А. Лисиченко. – Х. : Вища школа, 1977. – 114 с.
4. Мацько Л.І. Стилістика української мови : підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько ; за ред. Л.І. Мацько. – К. : Вища школа, 2005. – 463 с.
5. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения / М.В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1988. – 168 с.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
7. Слабошпицький М.Ф. За гамбурзьким рахунком. Пояснення при цій нагоді / М.Ф. Слабошпицький // Слабошпицький М.Ф. Спогади про Павла Загребельного / М.Ф. Слабошпицький. – Х. : Фоліо, 2010. – С. 64–106.
8. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 5. – 1974. – 840 с.
9. Загребельний П. Зло / П. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2008. – 380 с.